

Акынбаев К.А.

КЫРГЫЗ ДИАЛЕКТИЛЕРИНИ ИЗИЛДӨӨНҮН БАШАТТАРЫ

*В статье рассматриваются истоки
исследования диалектики и
диалектологии киргизского языка.*

*The sources of research of dialectics and
dialectology of Kyrgyz language are
considered in the article.*

Акыйкатта, кыргыз тили түрк тилдеринин курамында болгондуктан, XI кылымдагы орток түрк окумуштуусу Кашкарлык Махмуддун «Дивану лугатит түрк» сөздүгү түркологияга гана эмес, кыргыз тил илимине, анын ичинде кыргыз диалектологиясына түздөн-түз тиешеси бар илимий башат экендиги талашсыз. Анткени, «Дивану лугатит түрк» жөн гана сөздүк деп аталса да, өз учурундагы сөздөрдү илимий түрдө кылдат чечмелеп гана бербестен, ошол мезгилдеги түрк урууларынын тилдеринин фонетикасын, морфологиясын, диалектологиясын чагылдырат» [1]. Эмгекте түрк урууларынын тилдери өз ара салыштыруунун негизинде сыпатталгандыктан, азыркы кезде тил илиминде кеыри колдонулуп жүргөн *тарыхый-тектеширме методдун (сравнительно-исторический метод)* айрым элементтери бар экендигин танууга болбойт. Кээ бир түркологдордун пикири боюнча «Махмуд Кашгари түрк тилдерин изилдеп-үйрөнүүдөгү тарыхый-тектеширме методдун эмес, тектеширме (сравнительный) методдун баштоочусу» [2], ал эми анын «Дивану лугатит түрк» сөздүгү түркологиялык эмгектердин көч башы» катары бааланат.

Албетте, тилдерди изилдеп-үйрөнүүдө конкреттүү бир тилди грамматикалык жактан толук сыпаттоо орчундуу мааниге ээ. Бирок, жалпы тил илиминин өнүгүү процессинде тилдерди грамматикалык сыпаттоо менен гана чектелип калбастан, XIX кылымдын биринчи чейрегинде бир топ окумуштуулар европалык тилдерди азиялык тилдерге өз ара салыштырып иликтөөнү колго алышкан эле. Европалык тилдерди индиялык тилдерге тарыхый жактан өз ара салыштырып изилдеп-үйрөнүү процессинде иликтөөнүн натыйжалуулугун арттырган атайын ыкма – *тарыхый-тектеширме метод (сравнительно-исторический метод)* иштелип чыгат. Ал эми тилдерди бул методго таянып изилдөө илими – *тарыхый-тектеширме тил илими же компаративистика* деп аталат. Ошентип, тил илиминде *индоевропеистика же индоевропеистикалык компаративистика* пайда болот.

Тилдерди тарыхый жактан салыштырып-тектештирип изилдөөнүн узак тарыхы бар. Анын келип чыгышынын тарыхый шарттары жана өбөлгөлөрү да узун баян, ошондой эле биздин иликтөөбүздүн көздөгөн максаты эмес. Бирок, кыргыз диалектологиясынын келип чыгышына байланыштуулугун эске алып, тарыхый-тектеширме метод жана тектеширме тил илими тууралуу кыскача баяндоо ашыкча болбойт.

Индоевропалык компаративистиканы немис окумуштуусу Франц Бопп негиздеген деп эсептелет. Ага чейин тилдерди тарыхый өбүттө салыштырып изилдөөнүн алгачкы аракеттеринин кызыктуу натыйжаларынан улам Ф.Бопп санскрит тилиндеги этиштин жакталыш системасын грек, латын, перс жана герман тилдериндеги этиштердин жакталыш системаларына салыштырат. Бирок, тарыхый жактан салыштырып-тектештирип изилдөөдө Ф.Бопптун негизги жабылыштыгы тилдердеги фонетикалык эволюцияны жана анын мыйзамдарын четке кагып, морфологиясын гана изилдегендигинде болгонун окумуштуулар баса белгилешет. Ошол эле мезгилде даниялык окумуштуу Расмус Раск жана немис окумуштуусу Яков Гримм герман тилдериндеги үнсүз *тыбыштардын орун алмашуу мыйзамын* ачып, фонетикалык изилдөөгө маани бербеген Ф.Бопптун кемчилигин толукташкан. Ошентип, Ф.Бопп менен катар Р.Раск жана Я.Гримм тарыхый-тектеширме методдун негиздөөчүлөрү катары тил илиминин тарыхында калды. Ошентип, индоевропалык тилдердеги ар түрдүү окшоштуктар байыркы замандарда индоевропалык бир баба тилдин болгондугу жөнүндө божомолду пайда кылгандыгы ырас.

А.Шлейхер индоевропалык баба тилдин вокализм жана консонантизм системаларын, ошондой эле грамматикалык формалар системасын реконструкциялоодо санскрит тилинин системаларына окшоштурат.

1877-жылы даниялык окумуштуу К.Вернер герман тилдериндеги үнсүз *тыбыштардын орун алмашуу мыйзамынан* тышкаркы мисалдарды (исключения) түшүндүрө алган. Ошентип, европеистиканын «көчү» К.Колицей, Ф. Де Соссюр, Т.Остгоф, А.Лескин, К.Бругман, Г.Пауль, И.Шмидт, Б.Дельбрюк, И.А.Бодуэн де Куртенэ, А.Мейе, Э.Зиг өйдүү окумуштуулар тарабынан «бара-бара түзөл» берген.

Индоевропа тилдериндеги *тарыхый-тектеширме метод* жалпы тил илиминин башка тармактарына да оошо баштайт. Алсак, фин-угор компаративистикасы индоевропеистикалык тарыхый-тектеширме тил илиминин өнүгүшүнүн экинчи этабы болгон 1870-1916-жылдарга туш келет. Так ушул мезгилде И.Буденцтин «Фин-угор тилдеринин салыштырма морфологиясы», И.Синнейдин «Фин-угор тил илими», Э.Сетэлэнин «Жалпы фин тарыхый фонетикасы» сыяктуу жалпылаштырган эмгектер жазылган. Фин-угор таануучулардын көрүнүктүү өкүлдөрү З.Гомбоц, Э.Шимоньи, К.Доннер, Жирои, Ю.Вихман, Эбеке, И.Тойвонен, Д.Фокош-Фукс ж.б. илимий ишмердүүлүктөрү так ошол мезгилге туура келет.

Ал эми орус тил илиминде А.Х.Востоков орус тилин байыркы славян тили менен салыштырып изилдөөдө славян тилдери боюнча биринчи жолу тарыхый-тектеширме методду колдонуп, «Рассуждение о славянском языке аттуу эмгегин жазып, 1820-жылы басылып чыккан. Ошентип, А.Х.Востоков орус компаративистикасынын негиздөөчүлөрүнүн бири.

Ал эми кыргыз тили илими, анын тутумунда кыргыз диалектологиясы түркология илиминин туундусу катары пайда болгондуктан, түркологиялык изилдөөлөрдүн башаттарына кайрылбай кол албайбыз. Түркология илим катары калыптанып, өнүгүүсүндө тектеш түрк элдеринин тилдерин изилдеп-үйрөнүүдө тарыхый-тектеширме методду индоевропеистикадан өздөштүрсө да, андан таптакыр өзгөчөлөнүп турат. Алсак, түрк баба тилинин фонетикалык системасын реконструкциялоого карата В.Грлнбектин жана В.В.Радловдун баштапкы аракеттери тилдин мүнөзүн бүтүндөй чагылдыра алган эмес. Г.Рамстедттин жана М.Рясянендин жалпылаштырган эмгектери кийинчерээк гана пайда болот. Анын үстүнө М.Рясянен түрк тилдеринин тарыхый морфологиясын түзө алган эмес. Г.Рамстедттин «Введение в алтайское языкознание деген эмгеги толук эмес, үстүртөн маалымат берген [3]. Ошентип, түрк тилдерин тарыхый жактан тектештирип изилдөө өтө жай темп менен болсо да, аз-аздан өрчүп жүрүп отурат.

Кыргыз тилинин жана анын диалектилеринин илимий мазмунда изилденишинин башаты *тарыхый-тектеширме методдун* негизинде телчиккен орус түркологиясынан башталат.

XVIII кылымдагы Орусиянын империялык саясатынын негизинде кошулаш жашаган түрк элдеринин тилдерин алгач практикалык жактан үйрөнүү жана бара-бара илимий деңгээлде иликтеп-өздөштүрүү көптөгөн окумуштуулардын жана практиктердин максатына айланган эле. Мындай максаттуу иш-аракеттерден улам орус түркологиясы телчигип, бир кылымдын чегинде калыптанып-өнүгүп, XIX кылымда В.В.Радлов, А.К.Казем-бек, П.С.Савельев, В.В.Григорьев, О.Н.Блтлингк, В.В.Вельяминов-Зернов, П.И.Демезон, Н.И.Ильминский, И.Н.Березин, Л.З.Будагов, П.М.Мелиоранский, В.Д.Смирнов, В.В.Бартольд өйдүү көрүнүктүү түркологдор менен дабызланды.

XX кылымдын башталышындагы (октябрь революциясына чейинки мезгилдеги) орус түркологиялык мектеби өзүнүн атагын алыска чыгарган алгачкы окумуштуулардын мууну: В.В.Радлов,

В.В.Бартольд, П.М.Мелиоранский, В.Д.Смирнов, Э.К.Пекарский, А.Е.Крымский, А.Н.Самойлович, С.Е.Малов, Н.Ф.Катанов, Н.И.Ашмарин, В.А.Богородицкий, В.А.Гордлевский ж.б. *тарыхый-текештирме методго* таянып, орус түркологиясынын илгери өнүгүшүнө чоь салымдарын кошкон [4].

Мындан бир эле кылым мурдагы кыргыздардын турмуш-тиричилиги, жашоо образы, дүйнөгө карата көз карашы, дүйнөнү кабыл алуу, таанып-билүү жана түшүнүү жагдайлары азыркы мезгилден таптакыр айырмалуу экендигин ким билбейт? XIX-XX кылымдардагы дүйнөлүк саясий-экономикалык, илимий-техникалык процесстер Орто Азиянын илимий-интеллектуалдык жана экономикалык-материалдык жактан артта калган элдеринин жашоосуна да зор таасирин тийгизгени маалым. Орус империясынын оторчулук саясатынын илеби менен алгачкы изилдөөчү-түркологдордун жергебизге келип, илимий иликтөөлөрдү жүргүзүшү кыргыз таануу илиминин түрдүү тармактарына негиз салат. Алардын катарында эне тилибиздин изилдениш башатына түздөн-түз тиешеси бар түрколог-лингвисттер В.В.Радловду, граф Д.Алмашини жана казак агартуучусу Ч.Валихановду айтпай кетүүгө болбойт.

Орусия империясынын чыгышка карай кулач жайышы бизге коьшулаш казак жергесине чейин жетип, казактар бизге караганда орустардын ар тараптуу таасирин эртерээк алганы маалым. Ошого жараша казак элинин өкүлдөрү да илимге бизден эртерээк аралашып, ошол кезде илимден артта калган кыргыз элинин жашоосу, маданияты, тили ж.б. маселелерин чагылдырган маалыматтарды жарыялай башташат. Атай турган болсок, кыргыз урууларынын тили тууралуу баштапкы маалыматтардын бири кыргыз жергесине келген орус илиминин өкүлдөрүнүн эь алгачкысы, казак элинен чыккан жаш окумуштуу Чокан Валихановго таандык. Ч.Валиханов кыргыздардын оозеки чыгармачылыгын жана этнографиялык өзгөчөлүктөрүн иликтөө менен катар кыргыз тилин казак, татар жана башка түрк тилдери менен салыштырып, кыргыз тилинин уйгур тилине жакындыгын маалымдаган.

Ч.Валихановдун эмгегинде кыргыздардын кырк кыздан тарагандыгы айтылат. Анын мындай пикирди кыргыздардын оозеки санжырасына негизденип айтканын Тажикстандагы ичкиликтердин оозеки санжырасындагы «кыргыздардын кырк кыздан тарап, кырк кыздан кырк уул, анын он уулу – ичкилик, отуз уулу – оь, сол деп бөлүнгөн» деген маалыматка үндөшүп турат. Бирок, азыркы кыргыздардын таралышы генетикалык жактан аталык линияга байланыштуу эмеспи. Демек, кыргыздардын кырк кыздан тарагандыгы тууралуу уламыштардын түпкүрү адамзат цивилизациясынын алгачкы доорлорундагы матриархат түзүлүшүндөгү энени пир туткан, кызды улук көргөн түшүнүктөрүнө барып такалышы – кыргыздардын тукумдарынын байыркылыгын гана эмес, кыргыздардын дүйнө кабылдоосунда, дүйнө таанымында байыркы мифологиялык түшүнүктөрдүн эл эсинде күнү бүгүнкүдөй сакталып калгандыгын айгинелеп, илимдин бир канча багытында изилдөө жүргүзүү перспективасын айкындап турат. Албетте, Ч.Валиханов жазып алган материалдарды диалектологиялык өьүттөн териштирип-текшерүү иши кыргыз тилчилеринин күн тартибинде турат.

Кыргыз тилинин диалектологиялык маселелери тууралуу кийинки илимий маалыматты В.В.Радлов жарыялайт. Орус илимпоздорунан кыргыздар арасына 1860-жылдары келип, «Манас» эпосунун текстин жазып алып, жарыялаган атактуу түрколог В.В.Радлов түрк элдеринин оозеки адабиятына арналган көп томдуу жыйнагынын V томун кыргыздардын оозеки адабиятына арнаган [5]. Бул эмгектин *кириши сөзүндө* элдик оозеки чыгармачылыктын байлыгы, анын өзгөчөлүктөрү, көркөмдүгү, анын элдин тарыхына байланыштуулугу, түрк тилдеринин ичинде кыргыз тилинин орду жөнүндөгү маселелерге токтолуу менен катар, ал кыргыздардын тилиндеги диалектилик айырмаларды байкагандыгын эскертет.

Кыргыз тилинин фактыларын кеьири пайдаланган түрк тилдеринин текештирме грамматикасына арналган эмгектеринде В.В.Радлов кыргыз тилинин диалектилери жөнүндө белгилеген эмес. Ушундан улам жана өзүнүн «кыргыздардын арасында эки мертебе (биринчи жолу 1862-жылы текестик кыргыздарда, экинчи жолу, 1869-жылы Токмок шаарынын түштүк тарабында) болдум» дегенине караганда, ал түндүк диалектинин ичинде гана болуп, түштүк диалектилерден кабары болбогондуктан, жогоркудай пикирин айткандыгын түшүнүүгө болорлугун көптөгөн диалектологдор, алардын катарында Б.М.Юнусалиев, Ж.Мукамбаев да баса белгилешет. Бирок, ошондой болсо да, анын кыргыз тилиндеги тексттерди жазууда колдонгон транскрипциясынын негизинде түндүк диалектинин тыбыштык өзгөчөлүктөрүнө байкоо жүргүзө алабыз. Бул транскрипция орус академиялык транскрипциясынын негизинде болуп, ага зарыл болушунча, диакриттик белгилер кошумчаланат. Текст түндүк диалектинин өкүлдөрүнөн жазылып алынгандыгы тексттин үндүүлөр системасынан да, үнсүз фонемалар курамынан жана алардын айрым позициялык шарттарда колдонулушунан ачык байкалып турат. Далил үчүн бир мисал келтирсек: түштүк диалектилерде кабыл алынган араб-иран лексикасы үчүн сөз башында эринчил

каткалаа [п] мүнөздүү болсо, В.В.Радловдун тексттеринде ал учурларда негизинен кош эринчил жумшак [б] тыбышынын колдонулушу байкалган, мисалы, [пайда] эмес [баида], [пери] эмес [бери], [пул] эмес [бул]. Мындан тышкары, тексттин тилинин өзгөчөлүктөрүнө байкоо жүргүзүү аркылуу анын кайсы диалектиден гана эмес, кайсы говордон жазылып алынганын билүүгө болот. Муну биринчи кезекте ышкырыкчыл каткалаа [с] жана жумшак [з], ошону менен бирге уччул-мурунчул [н] тыбыштарынын колдонулушу көрсөтө алат.

Түндүк кыргыз говорлору [с] жана [з] тыбыштарын колдонуу боюнча үч топко бөлүнөт. В.В.Радлов жарыялаган текстте бул эки тыбышты фонемага ажыратпай чаташтыруу мүнөздүү. Айрым учурда бир эле сөз ырдын биринчи сабында бир түрлүү айтылса, экинчи сабында башка түрлүү айтылган.

Кээде эки үндүүнүн ортосунда каткалаа [с] жумшарып кетиши байкалат, мисалы:

[Ызык-Көлдүн башынан,
Ызыгын жерге тигискен].

Сөз аягында дайыма жумшак [з] каткалаа [с] тыбышына айланган, мисалы:

[Сусунду бис ичпейбис,
Үйүө бис кирбейбис].

Жогорудагы эки тыбыш бири-бирин алмаштырып колдонулушу түндүк диалектинин говорлоруна мүнөздүү экендиги белгилүү.

Ал эми сөз башында мурунчул [н] тыбышы туруктуу сакталгандыгын көрөбүз:

[Найза бойу ор касты,
Намысым мында бүттү деп,
Кан баласы Каныкей,
Нике кыйып алайын].

Жогоруда айтылгандай, В.В.Радловдун жазып алган текстине диалектологиялык байкоо жүргүзүп, азыркы түндүк диалектинин чүйлүк жана тянь-шандык өкүлдөрүнөн жазылып алынганын көптөгөн диалектологдор белгилешти. Кыргыз диалектологиясы боюнча бир катар эмгектерде В.В.Радловдун жогорку эмгеги тууралуу маалымат берилип, ал тургай, анын чыгармачылыгын атайын иликтеген кандидаттык диссертация да бар [6].

Ошондой эле В.В.Радловдун эмгектериндеги кыргыздар жөнүндө берген маалыматтарында тянь-шандык кыргыздарды «жапайы таш кыргыздары» деп атаганы XIX кылымдын аягындагы кыргыз элинин социалдык-материалдык турмушунун начарлыгын мүнөздөсө, VI-VIII кылымдарга таандык Енисей жазууларынын тили азыркы кыргыз тилинин байыркы көрүнүшү экендигин ырастаган пикири келечекте түрк тилдеринин классификациялоодо тарыхый-тектештирме принциптин негизинде учурдагы буга чейин изилденген Кыргызстандын аймагындагы жана кошулаш Казакстандын, Өзбекстандын, Тажикстандын аймактарында жашаган кыргыздардын тилин, анын катарында Кытайдын Хейлуьжаь, Шийжаь провинцияларындагы, Түркиянын Ван провинциясындагы, Ооганстандагы кыргыздардын говорлорун кылдат сыпаттап, бүткүл түрк элдеринин тилдерине, диалектилерине, говорлоруна жана орток түрк жазма эстеликтеринин тилине салыштырып-тектештирип толук изилдөө иштери алиге чейин жүргүзүлбөгөндүгүн эске салат. Ал эми андай изилдөөлөр кыргыз тилинин тарыхый грамматикасын, тарыхый диалектологиясын түзүү өбөлгөсүн гана эмес Алтай гипотезасынын чын-төгүнүнө жетүүнү да шарттай турганы айтпаса да түшүнүктүү.

Түрк тилдеринин территориялык өзгөчөлүктөрү XIX кылымдын алтымышынчы жылдары В.В.Радлов тарабынан изилдөө бутасына алынып, Н.Ф.Катанов, Э.К.Пекарский, С.Е.Малов ж.б. тарабынан улантылган [7]. Кыргыз тилинин өткөн тарыхы боюнча В.В.Радлов менен С.Е.Маловдун омоктуу көз караштары күнү бүгүнкүгө чейин кыргыз тилчилерине зор милдет жүктөп, изилдөө иштерине шыктандырып келатат.

«Орус түркологиясынын Октябрь революциясынан кийинки изилдөөлөрүндө мурдагы илимий изилдөө каражаттарынын жана филологиялык техникасынын арсеналы менен болгон байланыш, мыкты жактарын сактап калуу жана улантуу даана байкалып турат. Эки доорго тиешелүү түркологиялык изилдөөлөрдүн байланышын үзбөй улантуу жогоруда аты аталган окумуштуулардын ар бирине таандык, анткени, алар өздөрүнүн изилдөө иштерин революцияга чейинки мезгилде баштап, жабы доордо ийгиликтүү улантышкан» [8].

Ошентип, индоевропеистика, революцияга чейинки орус тил илими, орус түркологиясы жана советтик доордогу орус тил илими, советтик түркология кыргыз тил илиминин жана анын тутумунда кыргыз диалектологиясынын тең катар өнүп-өрчүшүн шарттаган илимий өбөлгөлөрдүн башаты катары

баяндальшы кокустан эмес. Демек, кыргыз диалектилерин жана говорлорун изилдеп-үйрөнүү индоевропалык, орус жана түрк диалектологияларындагы топтолгон тажрыйбага жана илимий-теориялык жоболорго негизделген.

Адабияттар:

1. Муталлибов С. (ИЯЛ им. А. С. Пушкина АН УзССР). Китепте: Вопросы методов изучения истории тюркских языков. – Ашхабад, 1961. – 109-б.
2. Акрем Жафар (ИЛЯ им. Низами АН АзССР). В сб.: Вопросы методов изучения истории тюркских языков. – Ашхабад, 1961. – 120-б.
3. Серебренников Б.А. (ИЯ АН СССР). Методы изучения истории языков, применяемые в индоевропеистике и в тюркологии. В сб.: Вопросы методов изучения истории тюркских языков. – Ашхабад, 1961. – 43-46-б.
4. Кононов А.Н. Тюркская филология в СССР 1917–1967. – М.: Наука, 1968. – 3-4-б.
5. Радлов В.В. Образцы народной литературы северных тюркских племен. – СПб. – 1985. V том.
6. Кондучалова С. В.В.Радловдун жыйнаган материалдарындагы кыргыз тилинин фонетикалык өзгөчөлүктөрү. – Ф. – 1961. *Анын.* В.В.Радловдун жыйнаган материалдарындагы кыргыз тилинин лексикалык жана грамматикалык өзгөчөлүктөрү. – Ф. – 1964.
7. Кононов А.Н. Тюркская филология в СССР 1917–1967. – М.: Наука, 1968. – 15-б.
8. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. – М.: Высшая школа, 1962. – 332 б.